

BUDAPEST, III. KERÜLET, FLÓRIÁN TÉR 3–5. (HRSZ. 18068)

Fürdő Múzeum

Lelőhely-azonosító: 34082, 45907, 45926

KULCSSZAVAK: római kor, fürdő

BUDAPEST, DISTRICT III, FLÓRIÁN SQUARE 3–5. (PLOT NO. 18068)

Bath Museum

Site IDs: 34082, 45907, 45926

KEYWORDS: Roman Age, bath

A Budapest III. ker., Flórián tér 3–5. telken az ún. Fürdő Múzeum (*Thermae maiores*) területén, 2020. augusztus 10–14. között, mozaikfelszedéssel összefüggésben ter-
vásátást folytattunk.

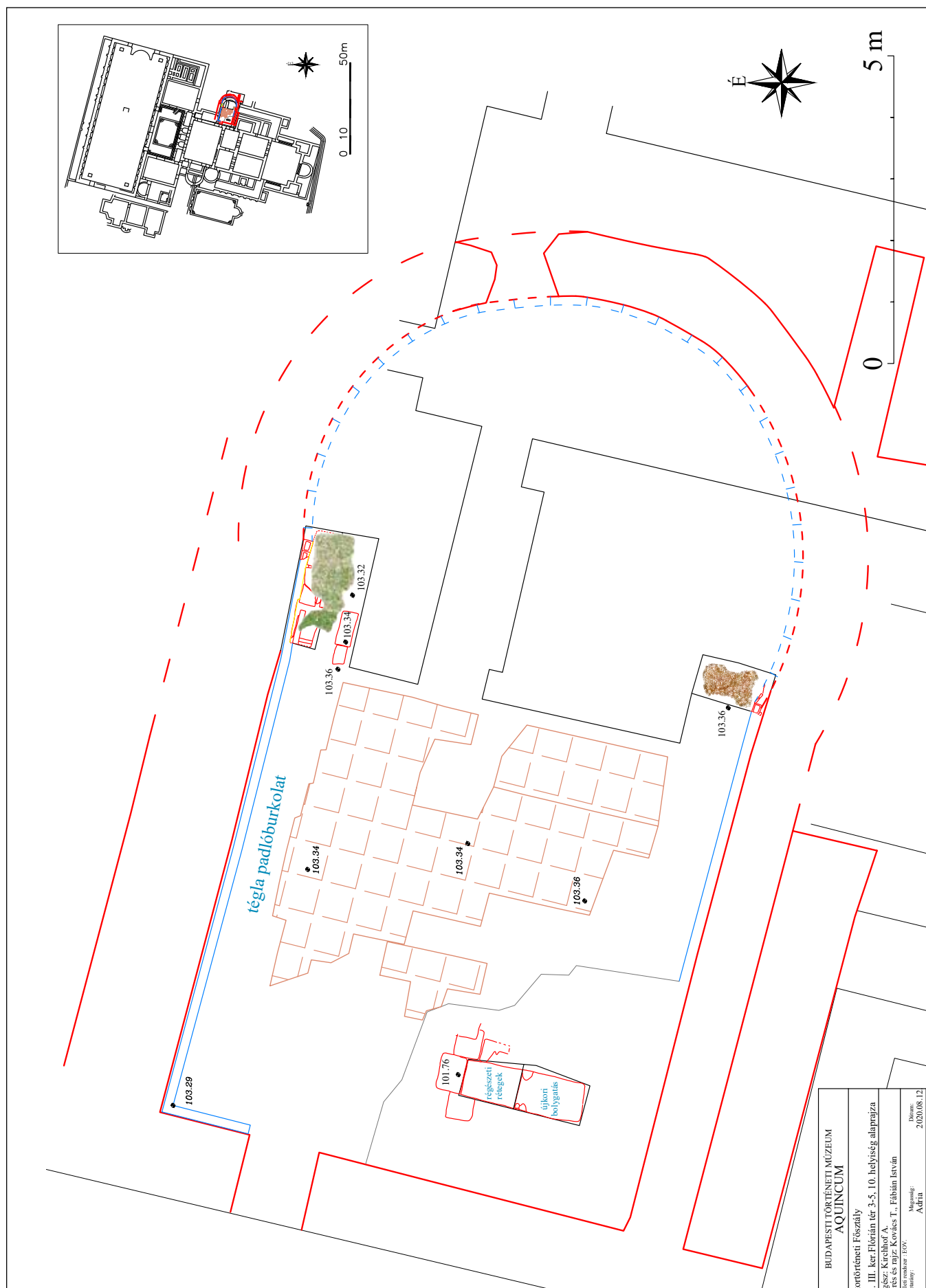
Az aquincumi *legiotábor* nagy fürdőjének 10. számú helyiségét 1778-ban elsőként Schönvisner István tárta fel, a romokat egy zárható védőépülettel öveztek (Schönvisner 1778). A Nagy Lajos által 1930–1932 közt kutatót újabb és a már ismert épületrészleteket egy ún. „föld alatti múzeum” létrehozásával összekötötték és világitással látták el (Nagy 1942). Ezt követően, 1960–1962 között, a Flórián tér 5–7. szám alatti, ún. „Lottóház” területén napvilágra került romokat kert jellegű kialakítással kapcsolták a korábbi múzeumhoz. Ekkor egészítették ki a hiányzó padlóelemeket a habarcsba ágyazott, nagyméretű Duna-kavicssal. 1977–1980-as évek eleje közt, az Árpád-híd korszerűsítésével összefüggő felül- és aluljáró létesítésével párhuzamosan tárták fel a fürdő ma ismert maradványait, amelyeket az 1984-ben megnyílt Fürdő Múzeumban lehet megtekinteni (Kaba 1991; Németh 2006).

Az ásásra a fürdő 10. számú helyiségében, 1778-ban felszínre került és azóta vizesedő, rossz megtartású mozaik felszedése révén került sor. A színesnek

At the plot located at Budapest, District III, Flórián Square 3–5, within the area of the so-called Bath Museum (*Thermae maiores*), a planned excavation was conducted between August 10–14, 2020, in connection with the removal of a mosaic.

Room No. 10 of the large bath of the Aquincum legionary fortress was first excavated in 1778 by István Schönvisner, and the ruins were subsequently enclosed within a protective, lockable structure (Schönvisner 1778). The parts of the building uncovered by Lajos Nagy between 1930 and 1932, along with previously known sections, were connected through the creation of a so-called “underground museum” and were equipped with lighting (Nagy 1942). Later, between 1960 and 1962, ruins discovered beneath the so-called “Lottóház” (Lottery House) at Flórián Square 5–7 were connected to the earlier museum through garden-style landscaping. At that time, missing floor elements were replaced with large Danube pebbles embedded in mortar.

Between 1977 and the early 1980s, the currently visible remains of the bath were uncovered during the construction of overpasses and underpasses related to the modernization of Árpád Bridge. These remains

1. kép: A Thermae maiores 10. helyiségében végzett tervásatás geodéziai felmérése (Készítette: Kovács Tibor – Fábrián István)

Fig. 1. Geodetic survey of the planned excavation conducted in Room 10 of the Thermae maiores (Prepared by Tibor Kovács and István Fábrián)

2. kép: Az északi mozaik alatti felszín a kutatóárok megnyitása előtt
(Fotó: Kirchhof Anita)

Fig. 2. Surface beneath the northern mosaic prior to the opening of the excavation trench (Photo by Anita Kirchhof)

tartott mozaik napjainkra befeketedett, két kisebb szigetét egy-egy különálló, alacsony belmagasságú szűk, omló vakolatú fülkében lehetett megtekinteni. A mozaik felszedésére, restaurálására és méltó bemutatására 2020-ban egy NKA-pályázat segítségével nyílt lehetőségünk, amelyhez a kapcsolódó tervátsatást a Budapesti Történeti Múzeum saját erőből biztosította.

A mozaikpadló két, egymástól távol eső kis részletét az egykori és az azt követő feltárások során nem bolygatták meg, ezáltal alattuk az eredeti rétegrend kutatására nyílt lehetőségünk. A két mozaiksziget alatt egy-egy keskeny átvágást nyitottunk. A harmadik kutatóárkunk a fűtésrendszer alapozásának vizsgálatára irányult.

A feltárás számos újdonsággal szolgált. Képet kaptunk a mozaik, valamint a helyiség padlójának alapozási technikájáról és rétegrendjéről. A mozaikszemek között és alatt megfigyeltük a 0,2–1 cm vastag ágyazó habarcsot, továbbá a sötétvörös *nucleus*-réteget,

3. kép: Az északi mozaik alatti kutatóárok felszíne a „mellvéddel” nyugatról (Fotó: Kirchhof Anita)

Fig. 3. Surface of the excavation trench beneath the northern mosaic, viewed from the west with the “parapet”
(Photo by Anita Kirchhof)

were made available to visit in the Bath Museum, which was opened in 1984 (Kaba 1991; Németh 2006).

The 2020 excavation was prompted by the deteriorating, moisture-damaged mosaic that had been unearthed in 1778 in Room No. 10. Once considered colorful, the mosaic had since blackened and was visible only in two small details within narrow, low-ceilinged niches with crumbling plaster. The removal, restoration, and proper exhibition of the mosaic were made possible in 2020 with the support of a National Cultural Fund (NKA) grant, while the related excavation was funded internally by the Budapest History Museum.

Two small, previously undisturbed portions of the mosaic floor allowed for the investigation of the original stratigraphy beneath. Narrow cross-sections were opened below each mosaic detail. A third trench was excavated to investigate the foundation of the heating system.

Numerous new findings were revealed by the excavation. The construction techniques and layer structure of the mosaic and floor were clarified. A 0.2–1 cm thick bedding mortar, a dark red nucleus layer, and a rough brick-grit cast foundation were observed between and beneath the mosaic tesserae. In the western side of the room, beneath the cast foundation, 10–12 cm thick stone slabs and four-Roman-foot-high columns carved

4. kép: Az északi mozaik alatti kutatóárok nyugati metszetének rétegrendje. A fekete nyíl a különböző terrazzorétegek határát mutatja (Fotó: Kirchhof Anita)

Fig. 4. Stratigraphy of the western section of the excavation trench beneath the northern mosaic. The black arrow indicates the boundary between different terrazzo layers. (Photo by Anita Kirchhof)

és további durva tégláorleményes öntött alapozást. A helyiség nyugati oldalán, az öntött alapozás alatt 10–12 cm vastag kőlapok és trachitból faragott, négy római láb magas oszlopok támasztották alá a hypocaustum rendszer részét képező „lebegő” padlót (*suspensura*). A helyiség keleti, apszisban végződő részén a „lebegő” padlót téglából épített oszlopok tartották. A helyiség oldalfalánál körben *tubulus*ok lenyomatai és részletei maradtak fenn, amelyek az északi mozaikrész környékén nagyrészt elpusztultak. A *tubulus*ok hiányain keresztül, az alépítményről (*hypocaustum* rendszerről) készített felvételeken láthatóvá vált, hogy a mozaikok indításánál vált a két eltérő „lebegő” padló-alátámasztási mód.

A fűtésrendszer oszlopainak váltásánál megfigyeltük, hogy az eltérő alépítmények találkozásánál az átkötő téglafedlapot részben a kőoszlop alátámasztású kőlap, részben téglaszlop tetejére fektették. Ezáltal a téglaszlopoknak és a félköríves fűtött alépítmény légtérének magasabbnak kellett lennie, mint a kőből faragott nyugati oldal esetén. Sajnos a téglaszlopos alátámasztású tér kutatására nem nyílt lehetőség, mert ahhoz nem lehetett hozzáférni. A két különböző anyagú, kő- és téglaszlopos alépítményre egyidőben, durva, nagyobb szemcsés terrazzoréteget öntöttek, amelynek felszínén vízkőlerakódást figyeltem meg. Az északi oldal kutatóárkában előkerült kis, lekerekített felszínű

from trachyte supported the “floating” floor (*suspensura*) that formed part of the hypocaust system. In the eastern, apse-shaped section, the “floating” floor was supported by brick columns.

Along the room’s sidewalls, impressions and remnants of *tubuli* (hollow heating ducts) were preserved, although they were largely destroyed near the northern mosaic section. The change between two different “floating” floor-supporting structures was observed through gaps in the *tubuli*, as seen in images taken of the substructure (*hypocaust* system) beneath the mosaics.

At the transition between the column types of the heating system, it was noted that the bridging brick slabs had been laid partly atop the stone-supported slabs and partly on the tops of brick pillars. As a result, the brick-supported hypocaust was necessarily taller than its stone counterpart. Unfortunately, the brick-supported section could not be accessed for further investigation.

A coarse, large-grained *terrazzo* layer was cast simultaneously over both types of hypocaust structures, with lime deposits observed on its surface. A small rounded “parapet” found in the northern trench may have marked the edge of a basin once in operation in the room. A later remodeling appears to have laid a

5. kép: A harmadik kutatóárok rétegsora délről (Fotó: Kirchhof Anita)

Fig. 5. Stratigraphic sequence of the third excavation trench, viewed from the south (Photo by Anita Kirchhof)

„könyöklőfal” jelezheti az egykor a helyiségben üzemelő medence határát. A későbbi átépítéssel hozható összefüggésbe az újabb, finomabb szemcseszerkezetű *terrazzoréteg* és az a fölött lerakott mozaikburkolat, amelyek áthaladtak a mellvéd fölött egészen a helyiség faláig. A mozaik fennmaradt, sárgás mészkőből készült részletei a helyiséget határoló falak közelében őrződtek meg, amelyek az apszis mozaikjának szélső falakig elnyúló díszítetlen, térkitöltő szegélyét alkották. A mozaik felületén megfigyelhető amorf, vörös elszíneződések későbbi átégés következményeinek tarthatók. A helyiséget langyosvízes medencével ellátott fürdőszobának (*tepidarium*) tartják, amelyet a Kr. u. 4. századi átépítés során feltöltöttek. A mozaik alatti rétegek kutatása során kőlapos járószint nem került elő. Az apszis területének mélyített kialakítására, esetleg lépcső meglétére sem találtunk igazolást, bár csak egy keskeny felületen, az apszis külső szegélyénél nyílt lehetőségünk kutatásra. A helyiség jelenleg is bejárható nyugati felének járószintje nagyobb négyzetes téglalapokkal fedett, amelynek felületét a mozaik kialakításakor továbbra is használták. A tégl- és mozaikburkolat azonos szinten jelentkezett.

A feltárással érintett terület és a kutatott helyiség felmérése során láthatóvá vált, hogy a helyiség szögle-

6. kép: A helyszínen bemutatott és restaurált mozaikrészletek (Fotó: Komjáthy Péter)

Fig. 6. Restored mosaic fragments displayed on site (Photo by Péter Komjáthy)

finer-grained *terrazzo* layer and a new mosaic surface across the parapet and up to the room's walls.

The surviving fragments of the mosaic—made from yellowish limestone—were found near the perimeter walls, forming the undecorated, space-filling border of the apse's mosaic that extended to the outer walls. Irregular red discolorations observed on the surface are thought to result from later fire damage. The room is considered to have been a *tepidarium* (a bathroom equipped with a lukewarm water pool), which was filled in during 4th-century renovations. No stone-paved walking surface was found beneath the mosaic layers. Evidence for a sunken design or steps in the apse was not identified, though research there was limited to a narrow strip near the apse's outer edge.

The walkable surface of the room's western half, which remains accessible today, was found to be covered with large square bricks. These appear to have remained in use during the creation of the mosaic, as both the brick and mosaic floors were found at the same level.

The layout survey revealed that the apse adjoining the rectangular section of the room described a broader arc than the usual semicircular shape, suggesting the previous existence of a round room. Such a configuration would align with the bath's symmetrical layout, as a similar round room—thought to have served as a sudatorium (sweating room) or dry sauna—is found on the opposite side.

The construction of the Aquincum camp bath has been dated to the 2nd century AD, and several reconstructions were carried out during its use. A major renovation is dated to 268 AD based on a nearby inscription (Alföldi 1943). The mosaic floor in the investigated room is dated to the first half of the 4th century AD and has

tes részéhez keletről csatlakozó apszis íve a szokásos félköríves kialakítástól eltérően nagyobb körívet rajzol ki, ami egy korábbi, kerek helyiség meglétére enged következtetni. Egy kerek kialakítású helyiség megléte a fürdő tengelyesen szimmetrikus elrendezésének sem mondana ellent, mert az átellenes oldalon egy hasonló kerek, funkcióját tekintve izzasztókamraként vagy száraz szaunaként (*sudatorium*) működő helyiség is található.

Az aquincumi tábor fürdőjének létesítését a Kr. u. 2. századra helyezik, amelyet fennállása során többször átépítettek. Egyik jelentősebb újjáépítése – a közelben előkerült felirat alapján – Kr. u. 268-ra tehető (Alföldi 1943). A kutatott helyiség mozaikpadlójának készítését a Kr. u. 4. század első felére keltezik, és a *dux* rezidenciájának – a fürdő területén történő – kialakításával hozzák kapcsolatba (Németh 2005a; Németh 2005b; Németh 2011). A kutatóárkokat a munka befejezését követően visszatemetjük, és a kiállítóteret visszaadtuk a látogatóknak. A restaurálást követően a felszedett mozaikok a helyszínen elhelyezett vitrinekben kerültek bemutatásra. A feltárás során minimális leletanyag került elő.

RÉSZTVEVŐK: Kirchhof Anita ásatásvezető régész

Kirchhof Anita

Irodalom

- Alföldi 1943 • Alföldi, András: Aquincumi adalék a Kr. u. 268. év történetéhez. (Eine neue Angabe zur Gesichte des Jahres 268 aus Aquincum) *Budapest Régiségei* 13 (1943) 33–43; 489–493.
- Schönvisner 1778 • Schönvisner, Stephanus: De ruderibus laconici caldarii Romani et nonnullis aliis monumentis in solo Budensi partim hoc primum anno MDCCLXXVIII repertis partim nondum vulgatis liber unicus. Budae 1778.
- Nagy 1942 • Nagy, Lajos: Topográfia, Aquincum katonai fürdői. In: *Budapest története*. Budapest, 1942. 353–385; 538–544.
- Kaba 1991 • Kaba, Melinda: *Thermae maiores legionis II Adiutricis*. Budapest 1991.
- Németh 2005a • Németh, Margit: Az aquincumi Thermae Maiores funkcióváltásához a 4. században. *Budapest Régiségei* 39 (2005) 137–150.
- Németh 2005b • Németh, Margit: Zur Funktion der thermae maiores von Aquincum im 4. Jahrhundert. In: *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies*. Visy, Zsolt (Szerk.) Pécs 2005. 667–679.
- Németh 2006 • Németh, Margit: *Az aquincumi Fürdő Múzeum és a legiotábor emlékei*. Vezető. Budapest 2006.
- Németh 2011 • Németh, Margit: Änderungen des Statthaltersitzes von Aquincum. In: Bülow, G. v.– Zabehlicky, H. (Szerk.): *Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Großvillen im Donau-Balkan-Raum*. Akten des Internationalen Kolloquiums in Bruckneudorf vom 15. bis 18. Oktober 2008. Bonn 2011. 259–274.

been linked to the establishment of the *dux*'s residence in the bath complex (Németh 2005a; 2005b; 2011).

Upon completion of the work, the trenches were backfilled and the exhibition space was returned to public use. The removed mosaics were displayed in on-site vitrines after restoration. Only minimal finds were recovered during the excavation.

CONTRIBUTORS: Anita Kirchhof (lead archaeologist)

Anita Kirchhof

References

- Alföldi 1943 • Alföldi, András: Aquincumi adalék a Kr. u. 268. év történetéhez. (Eine neue Angabe zur Gesichte des Jahres 268 aus Aquincum) *Budapest Régiségei* 13 (1943) 33–43; 489–493.
- Schönvisner 1778 • Schönvisner, Stephanus: De ruderibus laconici caldarii Romani et nonnullis aliis monumentis in solo Budensi partim hoc primum anno MDCCLXXVIII repertis partim nondum vulgatis liber unicus. Budae 1778.
- Nagy 1942 • Nagy, Lajos: Topográfia, Aquincum katonai fürdői. [Topography, The military baths of Aquincum.] In: *Budapest története*. [The History of Budapest.] Budapest, 1942. 353–385; 538–544.
- Kaba 1991 • Kaba, Melinda: *Thermae maiores legionis II Adiutricis*. Budapest 1991.
- Németh 2005a • Németh, Margit: Az aquincumi Thermae Maiores funkcióváltásához a 4. században. [Regarding the functional transformation of the Aquincum Thermae Maiores in the 4th century.] *Budapest Régiségei* 39 (2005) 137–150.
- Németh 2005b • Németh, Margit: Zur Funktion der thermae maiores von Aquincum im 4. Jahrhundert. [Regarding the functional transformation of the Aquincum Thermae Maiores in the 4th century.] In: *Limes XIX. Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies*. Visy, Zsolt (Szerk.) Pécs 2005. 667–679.
- Németh 2006 • Németh, Margit: *Az aquincumi Fürdő Múzeum és a legiotábor emlékei*. Vezető. [Monuments of the Aquincum Bath Museum and the legionary camp. Exhibition guide.] Budapest 2006.
- Németh 2011 • Németh, Margit: Änderungen des Statthaltersitzes von Aquincum. In: Bülow, G. v.– Zabehlicky, H. (Szerk.): *Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Großvillen im Donau-Balkan-Raum*. Akten des Internationalen Kolloquiums in Bruckneudorf vom 15. bis 18. Oktober 2008. Bonn 2011. 259–274.